

Liesbeth van Nes

De kop buiten de rooilijn steken – Over *Faustroll* van Alfred Jarry vertalen

Liesbeth van Nes (1954) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde, gaf les in het voortgezet onderwijs en doceert Nederlands aan de Vertalersvakschool Amsterdam. Ze debuteerde als vertaler in 1994 met Roemruchte daden en opvattingen van doctor Faustroll, patafysicus van Alfred Jarry en werd met haar eigen hervertaling daarvan in 2017 genomineerd voor de Filter Vertaalprijs. Ook is ze de vertaler van HhhH van Laurent Binet, dat werd genomineerd voor de Europese Literatuur Prijs en door Roel van Broekhoven voor de VPRO tot televisieserie is bewerkt. Behalve uit het Frans vertaalt ze uit het Duits. Voor haar vertaling April in Parijs van Michael Wallner ontving ze een prijs van de EU-regio Aachen. Ook Daar is hij weer van Timur Vermes, Tot ziens daarboven van Pierre Lemaitre en Een heel leven van Robert Seethaler werden genomineerd voor de Europese Literatuur Prijs.

De kop buiten de rooilijn steken – Over *Faustroll* van Alfred Jarry vertalen

Aan Dirk Zijlstra

Roemruchte daden en opvattingen van doctor Faustroll, patafysicus heb ik in totaal drie keer vertaald, de eerste en de derde vertaling verschenen in boekvorm (bij Perdu in 1994 en tweeëntwintig jaar later bij Bananafish in 2016), de tweede verscheen deels in afleveringen van een tijdschrift. Het is een wonderlijk boek, dat bestaat uit allerlei brokstukken, onder andere een deurwaardersexploot, een filosofische bespiegeling, een wiskundige berekening, en ook op microniveau is het een collage. Woorden wipt Jarry uit bestaande teksten en hij legt ze in de zijne als in een mozaïek. Daar is hij heel open in, hij draagt de hoofdstukken op aan de auteurs die hij hun woorden ontfutselt. Deze hoofdstukken worden ‘bezocht’ door Faustroll, doctor in de patafysica. Als hij door de deurwaarder zijn huis uit wordt gezet, stapt hij in zijn boot, die een zeef blijkt te zijn, en vertrekt voor een reis door virtuele werelden, bevolkt door symbolistische kunstenaars.

Als vertaler kom je dus meteen voor een megataak te staan, namelijk al die kunstenaars doorgronden. Aan Mallarmé, om maar met hem te beginnen, kun je rustig een jaar studie wijden, en dan heb je nog figuren als Sar Péladan of Max Elskamp, die nu totaal onbekend zijn. In de jaren negentig nam Pieter de Nijs, mijn studiemaatje, die taak op zich en las in razend tempo boek na boek door waarna hij mij verslag uitbracht. We dachten toen dat we alleen maar een citaat hoefden te lokaliseren, dat Jarry zelf aanreikte in een lange lijst van zeventwintig, door Faustroll allemaal ingescheept op zijn tocht. En intussen zwom ik rond in een woordenbrij, de ogen net boven de waterlijn, want de tekst was moeilijk genoeg.

Het enige vertaalinstrument dat ik op dat moment tot mijn beschikking had, was de houding die mij op het gymnasium was ingescherpt: leesbaar Nederlands schrijven. Jarry vertalen leek wel een beetje op een combinatie van Latijn en Grieks tegelijk. Het eerste was voor mij eerder een ingewikkelde puzzel, terwijl het tweede meer een beroep op een soort vertaalgevoel deed. Jarry’s tekst was Latijn in zijn ingewikkeldheid, Grieks door zijn flair en onberekenbaarheid. En zonder erbij na te denken greep ik de mij bekende en nog steeds scherpe messen om *Faustroll* te fileren. Prachtige Nederlandse zinnen rolden eruit, fraai gestileerde bijzinnen, ronkende ritmes. Mijn doel was dat moeilijke Frans toegankelijk te maken voor de Nederlandse lezer. En dat lukte ook.

Een voorbeeld. Faustroll neemt een bad (niet raar opkijken, alles is gek in dit boek). Eerst het Frans. ‘Ce matin-là, il prit son *sponge-bath* quotidien, qui fut d’un papier peint en deux tons par Maurice Denis, des trains rampant le long de spirales; dès longtemps il avait substitué à l’eau une tapisserie de saison, de mode ou de son caprice.’

Dat vertaalde ik in 1994 volgens mijn gymnasiummaatstaven als volgt: ‘Die ochtend nam hij zijn dagelijkse *sponge-bath* van tweekleurig behangselpapier

beschilderd door Maurice Denis, in reeksen kronkelende spiralen. Sinds lang gebruikte hij in plaats van water wandbekleding al naar gelang de mode, het seizoen of zijn eigen kuren.'

Niets mis mee, goedlopende zinnen. Maar ik had er wel mijn eigen zinnen van gemaakt en Jarry een beetje in de kou laten staan. En zo deed ik het in 2016: 'Die ochtend nam hij zijn dagelijkse *sponge bath*, dat van papier was, door Maurice Denis in twee kleuren beschilderd met in spiralen klimmende treinen, al sinds lang had hij het water vervangen door met het seizoen, de mode of zijn eigen grillen overeenkomend behang.'

Er zijn wel wat typerende verschillen. Ik liet in 1994 de Franse constructie 'dat van papier was' vallen, ik had niet laten zien dat Maurice Denis de twee kleuren had aangebracht, ik knipte de zin rigoureuus in tweeën en zat met 'gebruikte in plaats van' verder van het Frans af dan nodig was. Die treinen durfde ik niet in de vertaling op te nemen, dat was me te ongerijmd en ik zocht naar de onschuldigste betekenis in het woordenboek. Zo moffelde ik ook het absurde 'dat van papier was' een beetje weg. Ten slotte, maar dat is niet zo heel duidelijk te zien, durf ik tegenwoordig gewoon tangen te gebruiken: tussen 'met' en 'behang' staan maar liefst acht woorden. Vroeger gebruikte ik vaak liever bijzinnen. Op één punt valt dit voorbeeld tegen, ik had er in 1994 38 woorden voor nodig, tegen 44 in 2016. Ik hoopte kariger met woorden te zijn geworden.

Er zijn twee redenen waarom ik tegenwoordig minder bijzinnen gebruik. Ik geef in toenemende mate de voorkeur aan bijstellingen of bepalingen, omdat ik daar geen voegwoord aan toe hoeft te voegen. Want een voegwoord is interpretatie. Als er in het Frans bijvoorbeeld staat: 'Voyant maman s'approcher, je me décidais de...' kan ik vertalen als 'omdat/hoewel/nadat ik mama aan zag komen besloot ik...' maar dat doe ik steeds minder. Ik kies liever voor 'Ik zag mama aankomen en besloot...', omdat ik het dan aan de lezer overlaat om de interpretatie aan te brengen.

Die beslissing is ook ingegeven door iets wat ik in de Nederlandse literatuur opmerk. Onderschikkende voegwoorden zie je steeds minder. Tommy Wieringa is een typisch voorbeeld. In *De dood van Murat Idrissi* volgt na 'toch' op bladzij 10 en 'maar' op bladzij 11, pas op bladzij 12 het eerste 'nadat'. Wieringa plaatst de mededelingen in het algemeen *naast* elkaar en niet meer als aan elkaar ondergeschikt. Een voorbeeld van die nevenschikking zonder voegwoorden op bladzij 14: 'Aan de overkant, op de begraafplaats van Santo Cristo de las Ánimas in Tarifa, is achter witte paaltjes een hoekje afgezonderd voor de naamloze doden die aanspoelden. Plukjes taai gras buigen in de wind. Op de thermiek zweeft een kolom van gieren en ooievaars rond en rond, in een eindeloze cirkelgang. Diep onder hen blinkt een schip – de veerboot van Tanger naar Algeciras.' Er lijkt geen sprake meer te zijn van dieptelagen, alles heeft evenveel waarde, er is geen causaal verband.

Een ander punt dat is bijgesteld in mijn vertaalaanpak heeft Nelleke van Maaren ooit omschreven als dicht bij de brontaal blijven als het kan – en ervan afwijken als het moet. Haar adagium heb ik omarmd. Het is lastig, want je zit soms gevaarlijk dicht tegen de brontaal aan, maar het biedt ook extra genoeg als het lukt. Het taalspel is intensiever, je rommelt en morrelt aan het Nederlands tot het zich

voegt, tot het toch nog een mogelijkheid blijkt te hebben, die beter past. Dat betekent niet noodzakelijk dat ik de grammaticale structuren van de brontaal wil volgen, bij het Frans is dat vaak helemaal niet mogelijk, maar dat ik probeer om zoveel mogelijk facetten te laten blinken, zonder wat ik noem ‘dik’ te vertalen. Daarmee bedoel ik dat de zinnen in de doeltaal niet dikker en logger mogen zijn dan in de brontaal, geen kilo’s bezwarende modder aan de schoenen moeten hebben, maar even elegant moeten trippelen als de oorspronkelijke zinnen.

Onderdeel daarvan is dat het een sport is geworden de zinnen niet op te knippen: er moet toch een manier zijn om alles binnenboord te houden? En dan het liefst zonder puntkomma’s. Opgevoed met de gedachte dat een groot stilist puntkomma’s gebruikt, heb ik als vertaler met enige tegenzin de puntkomma uit mijn letterbakje verwijderd. Intussen sta ik vierkant achter die actie. Als in Nederland alleen grote stilisten puntkomma’s zetten, is dat een heel goede reden om het als vertaler na te laten, want mijn vertalingen hebben niet de bedoeling elitair over te komen. Het is niet alleen een sport zinnen niet te willen opknippen, het komt ook voort uit de overtuiging dat zinslengte en zinsritme de tekst een bepaalde sfeer en spanning geven. Thomas Verbogt schreef er een boekje over, *Schrijven is ritme*, dat zo goed in elkaar zit, dat je er eigenlijk niet uit kunt citeren, dan licht je de zaak uit zijn verband, uit zijn ritme.

Daarom een voorbeeld uit mijn eigen lespraktijk. Ik vroeg mijn cursisten ooit een stukje te schrijven in alleen maar klassieke zinnen. Dat wil zeggen lange zinnen met vier onderdelen of periodes, zoals ze worden genoemd. De eerste zin uit Flauberts *Un cœur simple*: ‘Pendant un demi-siècle, les bourgeois de Pont-l’Évêque, envièrent à madame Aubain, sa servante Félicité’ is een schoolvoorbeeld van een klassieke zin in vier periodes (te herkennen aan de komma’s; de twee laatste heb ikzelf toegevoegd). Mogelijke vertaling: ‘Gedurende een halve eeuw benijdden de dames van Pont-l’Évêque mevrouw Aubain vanwege haar dienstmeisje Félicité.’ Mijn cursisten hadden bij hun opdracht twee vrijheden. Ze mochten meer dan vier periodes gebruiken per zin en ze mochten het onderwerp zelf verzinnen. Dat laatste was gemakzucht van mij, ook ingegeven door het feit dat mijn cursisten al vaker stukjes hadden geschreven en daarin een natuurlijke losheid hadden ontwikkeld. En hier stond me een verrassing te wachten. De mensen die hadden gekozen voor een terugblik slaagden er het beste in de klassieke zin te hanteren. Zaken die zich in de tegenwoordige tijd afspeelden, voegden zich minder makkelijk naar die lange zinnen. En heftige emoties vielen er al helemaal niet in onder te brengen. De cursist die als onderwerp een echtelijke ruzie had genomen, kwam zwaar in botsing met de klassieke zin. De bijvangst voor mij was een extra argument om in vertalingen de zinslengte te handhaven: onderwerp en zinslengte houden kennelijk met elkaar verband.

De afgelopen tweeëntwintig jaar heb ik veel geleerd. Lef in de eerste plaats, al kwam dat als laatste. Over vervlakkend vertalen is al zoveel geschreven dat ik het hier na kan laten. Maar hoe leer je durven? Mijn eerste lezer voorziet een voorstel tot wijziging van mijn tekst weleens van de vraag: ‘Of mag dat niet van de vertaalpolitie?’ De vertaalpolitie houdt je klein en voorzichtig, het liefst steek je je kop niet boven het

maaiveld uit. Leren durven heb ik bij Jarry, onder andere. De zinnen die ik vroeger aanzag voor Latijnse puzzels met een zweempje Griekse frivoliteit, zijn totaal geen doorsnee-Franse zinnen. Jarry had het lef soms dingen op te schrijven die de gemiddelde Fransman wartaal zou noemen. En dus moest de vertaling daarvan ook ‘wartalig’ worden, er zat niets anders op.

Ik werd daarbij ook geholpen door voortschrijdend inzicht in Jarry’s werkwijze. Hij las enorm veel en pikte uit dat letterlandschap woorden op die hem aanspraken, die hem de kwintessens leken van het werk van een auteur, die hem geschikt leken als bouwstenen voor zijn eigen teksten. Of liever waarmee hij zijn eigen teksten kon aanvullen, betekenisvoller kon maken. Het ademloos lezen van de boeken uit zijn boekenkast, tot we het gezochte vonden, maakte plaats voor woord voor woord lezen, en niet door Pieter, maar door mij. Mozaïekleggen doe je niet met ideeën, maar met woorden. Ik begreep dat ik als vertaalster *zelf* moest lezen, omdat ik wist welke woorden Jarry gebruikte en als enige de woorden kon herkennen die Jarry bewust of onbewust uit die boeken had opgevist. Een duidelijk voorbeeld daarvan zijn de woorden uit Rabelais, die Jarry in hun oude schrijfwijze in zijn tekst heeft opgenomen. In mijn eerste vertaling had ik, uiteraard, je kunt erop wachten, die woorden genormaliseerd. Het ‘aller mal à ses affaires’ bijvoorbeeld (de eerste zin van hoofdstuk xxx) werd ‘zijn zaak moeizaam afhandelen’ (het gaat over de stoelgang van een bisschop). Matthijs Ponte, de uitgever bij Bananafish, deed me het idee aan de hand een Nederlandse Rabelaisvertaling uit 1682 te gebruiken, en daar vond ik: ‘zijn natuur voldoen’, een vreemde eend in de bijt, maar die grammaticaal ingepast kon worden. Voor het ‘abstersif’, waarmee de billen kunnen worden geveegd, vond ik het fraaie ‘naarswis’. Het begon echt leuk te worden!

Daarna is durven nog maar een kleine stap.

Pieter bleven de plaatjes, de schilderijen van Gauguin en Bernard, de Parijse landschappen, de affiches. En kijk eens hoe plaatjes kunnen helpen. Dit is het behang dat Maurice Denis in twee kleuren beschilderde en waarop treintjes in spiralen kronkelen. Pieter moet, zoals hij altijd zelf zegt, de dingen voor zich kunnen zien. Ik als vertaalster moet dat ook, anders is het bijzonder lastig een vertaalkeuze te maken.

En als je eenmaal weet waarom je iets zo en niet anders vertaalt, kun je dat ook aan anderen duidelijk maken. En daarom bruuskeerde ik de vertaalpolitie, stak de kop buiten de rooilijn en schreef in een nawoord bij de vertaling (2016) op waarom ik zo nu en dan zulke wartalige zinnen had gefabriceerd.